

תוכן העניינים

תודות יא

פתח דבר: על הסף יג

חלק ראשון: הגישה הפנומנולוגית לארכיטקטורה
כריסטיאן נורברג-שולץ בעקבות היידגר

פתיחה 3

פרק ראשון: בין חלל אובייקטיבי לחלל קיומי 7

א. החלל בתפיסתו של דקארט והארכיטקטורה המודרנית 9

ב. להיות ב-: מקום והשתכנות 13

ג. אוריינטציה: כיוונית וממדים 16

פרק שני: המקום כגילוי פואטי 22

א. הממד הפואטי של המקום 24

ב. אדמה, עולם 32

ג. המקדש היווני 36

ד. גבול 43

ה. האובייקט הארכיטקטוני: הדבר כאיסוף האחדות 45

המרובעת

חלק שני: מרטין היידגר אחרי נורברג-שולץ

פתיחה 53

פרק שלישי: שלוש דרכים להבנת מקום – חזרה לקריאה

- 59 **בהיידגר**
- 59 א. הישארות בחוסר שיום
- 66 ב. מושג ההשתכנות: הישארות במקום העימות
- 73 ג. מושג האמת כאלתיאה
- 86 ד. היידגר וביקורתו ב"עידן תמונת העולם"
- 93 ה. חזרה לנורברג-שולץ
- 97 ו. סיכום
- 99 **פרק רביעי: האופק הנוסטלגי של שאלת המקום**
- 103 א. הביקורות על נורברג-שולץ
- ב. ביקורות על מושג ההשתכנות מתוך השיח
- 113 בארכיטקטורה
- 121 ג. עם הפנים לאן?

חלק שלישי: הגותו של עמנואל לוינס כמקור אלטרנטיבי לחשיבה פנומנולוגית על ארכיטקטורה

- 127 **פתיחה**
- 129 **פרק חמישי: סובייקטיביות והשתכנות**
- 130 א. אחרת מנוסטלגיה
- 137 ב. אודיסאוס למול אברהם
- 141 ג. בין שתי הליכות
- 144 ד. הסובייקט המשתכן
- 147 ה. הסובייקט המתכונן
- 149 ו. ה"ישנו" ו"היסוד"
- 153 ז. התהוות הסובייקט כמבנה של הנאה
- 160 ח. היחס בין הסובייקט ליסודות – הדאגה למחר
- 164 **פרק שישי: הבית במשנתו של לוינס**
- 164 א. הבית כמרחב ההשתכנות
- 170 ב. אפשרות חדשה להבנת המושג הבית
- 184 ג. שתי אחרויות
- 197 ד. הכנסת אורחים

- 201 ה. אברהם המארח
209 ו. המרחב העירוני כמקום של אימה ותקווה

**חלק רביעי: מקום וארכיטקטורה
בין היידגר ללוינס**

- 215 **פתיחה**
- 217 **פרק שביעי: בית והשתכנות**
- 217 א. מקום המשכן בין שורשיות לעירוניות
- 225 ב. אתוס, מקום וארכיטקטורה
- 241 ג. חזית, חלון ודלת – מצבי סף
- 245 **אחרית דבר: הקצה הפתוח**
- 253 **רשימת מקורות**
- 269 **מפתח**

פתח דבר: על הסף

הפנומנולוגיה מתארת כיצד תופעה מופיעה ובודקת את משמעותה הספציפית מתוך מעורבותו ויחסו של האדם לעולמו. תרומתה של המחשבה הפנומנולוגית לשיח העכשווי בארכיטקטורה, שיח הנוגע ליסודות הקשר שבין האדם לבין הסביבה הפיזית – המקום, היא העומדת לבחינה בספר זה.

שיח הפנומנולוגיה בארכיטקטורה נובע מהגותו של הפילוסוף הגרמני מרטין היידגר (1889–1976), בתיווכו של ההיסטוריון ותיאורטיקן הארכיטקטורה הנורווגי כריסטיאן נורברג-שולץ (1926–2000). נורברג-שולץ יצא נגד מחיקת ההיסטוריוגרפיה של הארכיטקטורה שעמדה בלב לבו של השיח המודרניסטי וסייעה בהעלמת שאלות בין-תחומיות שהפכו את החוויה הסובייקטיבית לאבן הפינה של ההבטחה המשחררת של העיצוב הארכיטקטוני. בחיבוריו הנציח נורברג-שולץ מוסכמות עיצוביות מודרניסטיות¹ וגיבש אותן לכדי אמיתות אוניברסליות באמצעות הסוואתן תחת קריאה של היידגר.

אחת הסיבות לדחיקת הפנומנולוגיה מן הארכיטקטורה, אולי המרכזית שבהן, קשורה להבנה השגויה של דברי היידגר. בעוד הארכיטקטורה ביקשה לרתום את הטכנולוגיה למעשה היצירה, היידגר הובן כמי שמבקר את האצת הטכנולוגיה וכמטיף לעולם קדם-טכנולוגי. אולם הבנתו של היידגר את השפעת הטכנולוגיה על היומיום, וסוגיית

1 למשל תפיסת הערים של קווין לינץ', אדריכל, מתכנן וסופר אמריקאי, במונחים של דימויים סובייקטיביים (Lynch, The Image of City), והאמונה של ג'ורג' קפש, צייר, צלם, מעצב ותיאורטיקן אמנות יליד הונגריה, שלימד באוהאוס חדש בארצות הברית, בדבר חשיבות המיומנות הוויזואלית בעיצוב (Kepes, The Visual Art).

הטכנולוגיה לאור שאלת ההווה, ניסיונו לברר במסגרת המטפיזיקה את שאלת הישם ואת זיקתה למהות האדם, אינה יוצאת נגד הטכנולוגיה עצמה, אלא מבקרת את ראייתה כפתרון אולטימטיבי לשאלת המקום.

תחילה אציג אפוא את קריאתו של נורברג-שולץ את היידגר, ובהמשך אדון בביקורות שהופנו כלפיו. אעקוב אחר דחיקת הפנומנולוגיה מהשיח הארכיטקטוני תוך קריאה חוזרת בכתבי היידגר ודיון בביקורתו את הטכנולוגיה ובגישתו הנוסטלגית לעולם הקדם-טכנולוגי והתעשייתי. לאחר דיון בקשרים בין ארכיטקטורה לפנומנולוגיה ובכשלים במחשבה הפנומנולוגית בעניין זה, אתאר את ההתפתחות ההגותית של הפילוסוף עמנואל לוינס (1906-1995). בעוד המחשבה ההיידגרית נשענת על הפואטיקה כצוהר להבנת ההווה, והיא מחשבה אסתטית ביסודה, מחשבתו של לוינס רואה באתיקה צוהר להבנת המקום הייחודי של האחר.

הגותו של נורברג-שולץ הובילה, בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים, מהלך ראשון של אימוץ המחשבה הפנומנולוגית בשיח הארכיטקטוני, הפרשני והתכנוני.² אף שניסיונו כשל בחלקו הוא ראוי לבחינה מחדשת, שכן דרכו אפשר להבין את הצורך במבט מחודש על האובייקט הארכיטקטוני. קריאה בכתביו תבהיר את הרקע ההיסטורי שהצמיח ניסיונות של תיאורטיקנים וארכיטקטים להיחלץ מהנחות יסוד שרווחו מסוף המאה התשע-עשרה עד אחרי מלחמת העולם השנייה ונתנו לטכנולוגיה קדימות בעיצוב יחסיו של האדם עם הטבע עד כדי ניכור לסביבה. יתר על כן, הנחות יסוד אלו מלוות גם כיום את העשייה הארכיטקטונית, בפרט בהקשרים שבהם ניתנת קדימות לפתרונות טכניים בהגדרת המעטפת של מבנה, עיצובו וייצורו, על פני הבנת המבנה כמייצר מרחב ייחודי ומשמעותי. מכאן נובע אפוא הצורך לשוב ולעייין בהגותו של נורברג-שולץ, שהחידוש בה, כמו גם הבעייתיות, נעוצים באופן קריאתו את היידגר.

נורברג-שולץ מזדהה עם ביקורתו של היידגר את תפיסת העולם המודרנית, שהתעצבה לאור ההשתלטות המדעית והטכנולוגית של האדם על הטבע. את הבנייה ואת הארכיטקטורה רואה נורברג-שולץ ככלואות בתפיסת הבית כאובייקט פונקציונלי, ובביקורתו של היידגר הוא רואה פתח לדרך חדשה של עשייה ארכיטקטונית המבטיחה לרפא את האדם מחוויית הניכור ולחברו חזרה לעולם. בדומה לנורברג-שולץ, שהבין את הרלוונטיות של המושגים השתכנות ומקום לארכיטקטורה, הכיר לוינס בצורך לחשוב על מושגים אלה מחדש והציע חלופה למושגיו של היידגר.

הספר פותח אפוא בהתחקות אחר המהלך החשיבתי של נורברג-שולץ כנקודת מוצא לדיון בשאלת הבית, ההשתכנות והמקום בארכיטקטורה, תוך כדי קריאה בטקסטים של היידגר. הדיון בממדים האתיים בשיח הארכיטקטוני ייערך תוך כדי תנועה בציר שבין היידגר ללוינס.

נורברג-שולץ על פרשת דרכים

נורברג-שולץ נמנה עם ארכיטקטים ואנשי אקדמיה שביקשו לנסח דרכי התמודדות עם סוגיות שונות בארכיטקטורה שלאחר מלחמה העולם השנייה, כגון הקשר בין האדם לסביבתו, מרחבים בנויים ובעיות אקולוגיות.³ עבודתו החלוצית ביישום תובנות פנומנולוגיות בארכיטקטורה הפכה אותו למייצג צורות חשיבה חדשות שיושמו בעשייה הארכיטקטונית. הסיבה העיקרית לחיפוש אחר דרך חדשה נבעה מהאכזבה מגישת הארכיטקטורה לאחר המלחמה, שטענה כי בנייה שמקורה בתפקוד פונקציונלי ואובייקטיבי תואמת את חייו של האדם המודרני ולכן מאפשרת לו קיום טוב יותר. לארכיטקטורה יש

3 הוגים נוספים שהשפיעו על השיח הארכיטקטוני הם ארנסטו רוג'רס (Rogers, Bloomer and Moore, Body), צ'רלס מור (*Phenomenology of European memory*) וקנט פרמפטון (*Tectonic Culture*).

אמנם פן פונקציונלי, אך המודרניזם הפך היבט זה לעיקרי. הדגשת השימושיות טשטשה ערכים מהותיים להבנה הארכיטקטונית. השפעת הפנומנולוגיה על השיח הארכיטקטוני קשורה אפוא בהגותו של היידגר, בעיקר משנות השישים המאוחרות ועד שנות השמונים של המאה העשרים.⁴

בעקבות קריאה בכתבי היידגר תיאר נורברג-שולץ את הפוטנציאל הטמון בפנומנולוגיה עבור הארכיטקטורה כיכולת להפוך את הסביבה לבעלת משמעות על ידי יצירת מקומות מוגדרים. זאת בעוד הארכיטקטורה המודרנית יצרה לדבריו סביבה שלא אפשרה זהות קונקרטית של מקום, הובילה לנתק בין האדם לעולם ויצרה סביבת חיים מנוכרת להוויה האנושית; הארכיטקטורה המודרנית לא אפשרה למשמעות להיות חלק מן העולם הממשי, ולפיכך הדרך הקיומית שבה משתכן האדם בעולם לא הייתה מרכיב מרכזי בעיצוב גבולותיו של האובייקט הארכיטקטוני. זאת בעוד שלדברי נורברג-שולץ הבנת הבית והסביבה כמקום השתכנות חורגת מהנחות פונקציונליסטיות ומבניות בדבר גבולות של מבנה או סביבה. הבנת הבית והסביבה כמקום השתכנות מאפשרת להכיר את האובייקט הארכיטקטוני מפרספקטיבות הטבועות באופן שבו אנו מתקיימים בעולם הן כפרטים והן כחלק ממכלול. מטרת הארכיטקטורה, לפי תפיסתו, היא לאפשר השתכנות ויצירת הזדהות בין האדם למקום.

בהרצאותיו בסוף שנות השישים ביקר נורברג-שולץ לא רק את הגישה המודרניסטית שרווחה במערב לפני מלחמת העולם השנייה; ביקורתו הופנתה גם נגד פרויקטים ארכיטקטוניים ניסויים כמו "בבילון החדשה" (New Babylon, 1957–1974) שהציע האמן והאדריכל ההולנדי קונסטנט ניוואנהויס (Nieuwenhuys, 1920–2005), ו"הערים המהלכות" (Walking Cities) שהגו ארכיטקטים מקבוצת "ארכיגרם" שפעלה בלונדון (Archigram, 1963–1975).⁵ פרויקטים אלה נתפסו בעיני נורברג-שולץ כשוללים את האיזון ההכרחי בין האדם למקום.⁶

4 לדוגמה, עבודתו של פרמפטון.

5 ראו לדוגמה: Archigram, *Constant's New Babylon Cook*, Wigley.

6 Norberg-Schulz, *Il Concetto di Luogo*

להבנתו, טענת יוצריהם כי הם יכולים לכונן חברה בתנועה, וכי עיצוב המכוון לניידות מניח שתנועה תמידית תאפשר מגע אנושי מרבי ועמוק ואינטראקציה עשירה – מסתכנת בכך שהיא מסכלת את עצם מימושם, שכן ללא מקומות ברורים שבני אדם יכולים להזדהות עמם, העולם יהפוך לכאוטי וחסר מרכז, מעגן וכיוון. אוטופיות הניידות שארכיטקטים אלה מציעים הן, לדידו, ביטוי של אסקפיזם, שכן הן מתחמקות מהבעיות הקונקרטיות ומייצגות מצב של חוסר שורשים המאופיין בריקנות רוחנית שממירה זהות אמיתית בצריכה אקראית של גירויים חסרי משמעות. לטענתו, עבודתיהם של ניוואנהויס ושל קבוצת ארכיגרים, שנתנו קדימות לטכנולוגיה כמרכיב המעצב את קיומו של האדם בעולם, מנציחות ואף מקצינות את הניכור האנושי.

ניסוח מושג המקום היה ניסיונו לבקר את השיח בן-זמנו על המושג חלל, המתעלם מהדרכים המרובות שבהן חיים בני אדם, ושלאורן ניתן לכונן משמעות ואינטראקציה בין האדם לסביבה. את ההבנה כי פנומנולוגיה יכולה לשמש מסגרת לשחרור הארכיטקטורה מן התפיסה המודרניסטית, ולאפשר חשיבה מחודשת על היחס בין האדם לסביבה ולעולם דרך מושג המקום, הציג נורברג-שולץ באמצעות רעיון רומי עתיק בדבר רוח המקום (Genius Loci). רעיון זה חובר לתפיסת ההשתכנות של היידגר שאותה הוא הבין כ"קיום בשלום" ב"מקום מוגן". מבחינתו של נורברג-שולץ תחימת שטח, הפרדתו של מקום בחלל, הופכת לפעולה ארכיטיפית של בנייה ולמקורה האמיתי של הארכיטקטורה. על פי רעיון "רוח המקום", הטבע עצמו מספק דימויים ברורים של "אמת", שאותם הוא כינה "דימויים אלטיטיים" (Aletheic Images). המונח Aletheic מתייחס לפרשנותו של היידגר את המילה היוונית Aletheia (אלתיאה – אמת, חשיפה), שהיא מושג מרכזי בתפיסת ה"אמת" שלו. נורברג-שולץ זיהה את משמעות מושג ה"אמת" של היידגר עם חוויה של התנסות חזותית. לפיכך הוא התייחס לצילומים המופיעים בספריו כמגלי אמיתות ארכיטקטוניות. ברם, האופן שבו הוא הבין את "רוח המקום" כארכיטיפ ואת הדימויים האותנטיים כאמת – מצמצם את המושג Aletheic ההיידגרי.

נורברג-שולץ הפך את תובנותיו ופרשנותו לכלים לתכנון ארכיטקטוני. אולם האפשרות שהייתה טמונה בשיח שהציע צומצמה משום שהוא השתמש בפנומנולוגיה ככלי לקידום רעיונותיו והתעלם ממורכבותה. אף שהציע אנטיזה ביקורתית לניסיונות להבין את המודרניות באמצעים תבוניים ואובייקטיביים, ופנה להדגשת הקשר בין האדם לסביבתו ולחשיפת היכולת לשכון בסביבה באופן אותנטי ופואטי, דהיינו חשיפת הקיום והחלל האנושי כמקום ייחודי ופרשני שמתרחשים בו חיים, רצונו לקחת חלק בעשייה הארכיטקטונית ולהשפיע עליה גרם, באורח פרדוקסלי, לרידוד השיח.

הביקורת על פרשנותו של נורברג-שולץ את מושג המקום כקיום בשלום במקום מוגן קשורה לקריאתו בטקסטים של היידגר, ובפרט לקריאת מושג המקום. קריאתו התבססה על הבנתו את הדוגמאות שהיידגר הציג כהשתכנות הנטועה במרחב כפרי, בעמקים, שבהם הטבע מגביל את עולמו של האדם, וצורת ההשתכנות בהם קושרת בין מרחב, מקום וגורל; ואף שהיידגר אינו מזכיר במפורש את המילה "שורשים" נראה שצייד בקשרים שורשיים לנוף ומולדת. לאור הדגשים אלה עומדת אם כך שאלת הרלוונטיות של המודלים שהנחו את הגותו לתקופתנו.

ואמנם, אף על פי שבמפגש בין הפנומנולוגיה לשיח הארכיטקטוני ישנם ניצנים של מחשבה פוסטמודרנית, עם התפתחותו והתבססותו של השיח הפוסטמודרני נדחק השיח הפנומנולוגי בארכיטקטורה לשוליים בטענה כי היא נוסטלגית ומתייחסת לאדם כאל בעל שורשים המחברים אותו למקום ואינה רלוונטית לחיים המודרניים. שהרי האדם המודרני אינו מושרש במקום כפי שהיו האיכרים בעבר. לכן יש למצוא סוג של מגורים המתאים לעידן הנוכחי שעוצב על ידי המהפכה התקשורתית והתחברותית, ולתת את הדעת למרחב ולחירות שמהפכה זו מעניקה, ולאורה לפרש מחדש את מושג המקום.

אני מבקשת אפוא להראות כי המחשבה הפנומנולוגית בארכיטקטורה הדגישה ממדים של קיום אנושי הנוגעים לעיצוב, וחשיבותם אינה בטלה בגלל ביקורת על דפוסי מגורים אידאיים מהעבר הרחוק הקשורים לטבע, והתחדשותן של גישות אינסטרומנטליות שאפיינו פרקטיקות אדריכליות

שונוות.⁷ הגישה הפנומנולוגית מזהה את הצורך בפרקטיקה עיצובית שתענה על צרכים ועל תשוקות אנושיות לאור האירועים הנחווים כאן ועכשיו, כשלהיסטוריה ולעבר חלק אינהרנטי בהם, ועם מבט אל עתיד פתוח להבנות וחוויות חדשות ושונוות.

בימינו אנו, בין אם אנו חווים את הארכיטקטורה כשיא הקדמה, ובין אם כמשבר מתמשך של מודרניות גלובלית, הארכיטקטורה נתונה במצב מורכב לאין שיעור מזה שהייתה נתונה בו במחצית השנייה של המאה העשרים, כאשר המחשבה הפנומנולוגית רווחה כמו גם הביקורת עליה. מורכבותה של הארכיטקטורה יכולה להיתפס כמקבילה למצב האנושי והיא תובעת מאיתנו לפנות שוב ושוב לשאלות אוניברסליות הנוגעות לקיומנו. לכן לא ניתן לצמצם את הארכיטקטורה לעיסוק באוסף של מבנים שתפקידם המרכזי הוא מתן פתרון לדרישות שונות, או הסבת הנאה באמצעות התבוננות וחוויה ויזואלית-מרחבית שמאפיינת בעיקר צרכנות נהנתנית. דומה כי ההתרחקות מהשיח הפנומנולוגי בארכיטקטורה, גם אם היו לה סיבות מוצדקות, הייתה חפזה מעט. הבניית המושגים חלל, מקום, השתכנות ובית מנסה להצביע על פנומנולוגיה המביאה בחשבון את המצב הפוסטמודרני.

החקירה הפנומנולוגית של האובייקט הארכיטקטוני שאני מבקשת להציע חושפת את ריבוי קשרי ההשתייכות שלו הן לרובד המשמעות והן לגוף, הן למקום והן לחופש. חלופה זו מכירה בכך שאיננו יכולים לצמצם את עצמנו לישות חושבת או לחירות לא-גופנית; עליה לספק הבנה של השתכנות העושה צדק עם האדם. הארכיטקטורה, בקריאה הפנומנולוגית, יכולה גם להציע – בסגירותה – את המחסה שהגוף זקוק לו, וגם להבטיח – בפתחותה – את החירות שהנפש מבקשת.

ההתפשטות הגורפת של הטכנולוגיה הדיגיטלית, כמו גם אפשרויות הניידות האדירות הקיימות שנוצרו בזכות הדמוקרטיזציה של אמצעי תחבורה, צמצמו את הרלוונטיות של שאלת המקום, ובשל כך התעניינות מחודשת במושג המקום עשויה להיראות בלתי רלוונטית. עם זאת, ובדיוק מתוך נקודה זו, אפשר לזהות כמיהה לשוני בין מקומות ולגיוון

7 לדוגמה Hays, *Architecture Theory*, pp. 480–586; Somol & Whiting, *Notes*.

ביניהם שנראה כי אבדו בתרבות בת זמננו, תרבות חובקת עולם המבוססת על כלכלה ועל פרדיגמות פוליטיות של התרבות המערבית, ובעיקר זו האמריקנית. לעיתים נדמה כי הדמיון בין כל המקומות בכפר הגלובלי הוא כה רב עד שאין אנו יכולים להיות בטוחים באיזו עיר אנחנו, בין השאר בשל האחידות הארכיטקטונית המשועתקת הן בתחום המגורים והן בבנייה של מרחבי עבודה.

אם כן, כמיהה אינה עניין של נוסטלגיה באשר לקיומם של דפוסי מגורים החוצים זמן ומקום ואמורים להציע תיקון להווה, אלא כמיהה לייחודיות של מקום. ייחודיות כזו נובעת מתוך הצורך להתנסח במונחי התקופה ובניואנסים של זהות, אופי והיסטוריה. המחשבה הפנומנולוגית תובעת קשב לתלות שלנו במקומות; אנו זקוקים למקומות, איננו יכולים בלעדיהם. להיות קיים משמע להיות איפשהו, במקום מסוים. מקום הכרחי כמו אוויר לנשימה. אנו נמצאים במקום ומוקפים במקומות, הולכים בתוכם, דרכם, על פניהם. אנו חיים במקומות, יוצרים בהם קשרים, נפגשים בהם עם אחרים.

היכולת לחלץ הבנות אלה מבלי ליפול למלכודת הנוסטלגיה כרוכה, כפי שאראה, בגישה מחודשת וביקורתית לכתבי היידגר, מחד גיסא, ובהעשרתה דרך פנייה להגותו של לוינס, מאידך גיסא.

עמנואל לוינס: ארכיטקטורה כפעילות אתית

בעוד היידגר חיפש הרמוניה עם ההווה והתחברות לטבע, לוינס דן במרחבים עירוניים המאוכלסים באנשים שונים – אחרים – התגוררות התואמת את העידן העכשווי. השאלה בדבר מהות היחסים ביניהם במרחב מעלה סוגיה אתית. ביקורתו של לוינס מאפשרת לראות את הבית לא כחלק המוטמע בטבע, אלא כהסתגרות מהותית לקיום האנושי המזמנת פתיחות חדשה. ועל אף שלוינס רואה באפשרות להסתגר בבית מהותית, חלק ממהותו של הבית הוא היותו בעל פתחים המאפשרים קבלת אורח, קבלת האחר.⁸ לוינס מציע ראייה לא

נוסטלגית של המרחב הביתי, ועם זאת הוא מדבר על המרחב הביתי כחלק ממצב בסיסי והכרחי של האדם.

יסוד חשוב נוסף בהגותו של לוינס הוא התנועה שהבית מאפשר אל הפנים ואל החוץ, תנועה המקבילה להסתגרותו של האני ולחריגתו מתוך עצמו, ליחסים הטרונסצנדנטיים עם האחר. בעוד אצל היידגר מושג המקום קשור לשורשיות ולגורל, אצל לוינס הבית נבחר; הבחירה נובעת מיכולתו של האדם לנוע, מכך שאין לו שורשים. תובנות אלה מאפשרות ללוינס להציג השתכנות ובניית בית, משכן, כמאפשרים לאדם לבחור היכן לחיות; בחירתו נעשית כ"אני" היכול לבחור, כלומר כאני נפרד בעל זהות משלו ונפרדות מהטבע.

אצל לוינס, הבית, המשכן, מאפשר לאדם להתרחק מהטבע, מרחק הדרוש כדי לתפוס דבר מה כאובייקט. ביצירת ההפרדה הזו המשכן מאפשר הענקת משמעות לדברים. אמנם האדם אינו יכול לנטוש ולהיפרד לגמרי מהטבע, אבל הוא יכול לבנות לעצמו בית שיש בו ארבעה קירות ושלטבע אין גישה מיידית אליו. כך מאפשר הבית לסובייקט לשמור על זהותו הנפרדת בעולם.

לוינס מדגיש את היות האדם בבית עם עצמו ולא את היותו – במונחיו של היידגר – בבית בעולם. המשכן אכן נמצא בעולם, אך הסובייקט אינו בבית בעולם אלא בבית עם עצמו בעולם. הוא חי בבית עם עצמו ורק אחר כך פונה אל העולם. כלומר האדם מופרד מהעולם תוך כדי שהייה ותלות בו; הוא אינו יוצא אל העולם כיצור זר, חסר בית, אלא כיצור שוכן. הסובייקט הנפרד מן העולם יכול אמנם לנעול את עצמו בביתו ולהתעלם מהאחר, אך הבית מאפשר גם לקבל את פני הזר, האחר, מכיוון שהשתכנות בו היא מצב דו-משמעי של היות בו בזמן בפנים ובחוץ.

נקודת המוצא הייחודית של לוינס בתיאור ההשתכנות בעולם מציעה הזדמנות לחשוב מחדש על ארכיטקטורה בכלל ועל ארכיטקטורה עכשווית בפרט. לוינס עצמו לא התייחס במפורש לארכיטקטורה, ואילו אני מבקשת ליצור הקשרים ולהציע חיבורים קונקרטיים בין תובנות פנומנולוגיות אתיות לשאלות ספציפיות בארכיטקטורה.

על שאלת המקום: בין היידגר ללוינס

את הזיקה בין תובנות פנומנולוגיות בארכיטקטורה לשאלות ארכיטקטוניות אני מציעה להבין מתוך תפיסת המקום וההשתכנות של כל אחד מהוגים אלה.

היידגר לא פיתח תיאוריה מפורשת של ארכיטקטורה, אולם הגותו הייתה אבן דרך במחשבה על אודות ארכיטקטורה במחצית השנייה של המאה העשרים. נקודת הפתיחה בהגותו המוקדמת של היידגר, בחיבורו הוויה וזמן (מ-1927)⁹ היא היומיום. מושג העולם נפתח מחדש דרך האופן שבו הוא מציג את האדם כ-Dasein. מילה זו, שפירושה בגרמנית מציאות אנושית במונן היומיומי, מפורקת למרכיביה ומקבלת משמעות של היות-כאן, שהוא היש האנושי כמצב דינמי במהותו. לפעילות הקיים, כמו גם לאפיון הקיומי של היות-כאן, קורא היידגר להיות בעולם (In-der-Welt-sein), כשהוא מתאר את תחילת המפגש של האדם עם העולם במרחב של האובייקטים. בכתביו המאוחרים מקבל מושג המקום משמעות החורגת מן ההבנה האינסטרומנטלית שבהוויה וזמן. מושג המקום נדון כאן בהקשר לאמנות ולפוליטיקה. בדיון זה היידגר קושר בין בנייה לאופן ההשתכנות ומדבר על יחסי גומלין בין אפיון המקום, אפשרות ההשתכנות ואופני המחשבה. דיונו במושג המקום מבסס יחסים אלו מתוך בחינה אונטולוגית-קיומית של האמנות בכלל ושל אמנות הבנייה בפרט. במילים אחרות, בין הגדרה ועיצוב של מקום, לבין אופן ההשתכנות ואופן המחשבה על ההתמקמות בעולם.

גם לוינס אינו דן בארכיטקטורה כשלעצמה; דיונו בחלל, במקום ובבית מצומצם מזה של היידגר. עם זאת הוא מציע אפשרות הקושרת בין הבית לסובייקט, בדומה להיידגר אף אצל לוינס נקודת הפתיחה היא היומיום. אך בעוד שהיידגר רואה ביחס בין האדם לאובייקטים את המקום הפרטיקולרי שממנו מתחילה החקירה האונטולוגית, אצל לוינס היחס האינסטרומנטלי לאובייקטים אינו נקודה ראשיתית לחקירת הסובייקט ואופני קיומו בעולם. לוינס טוען כי לבית תפקיד

ייחודי במערכת התכליות של חיי האדם. הבית אינו מטרה בחייו, אלא הוא תנאי להיות חיינו כפי שהם, ובמובן זה הוא מגלם ראשית ובסיס בחיי האדם. על פי לוינס, אפשר אף לטעון כי אילולא היה האדם יצור שוכן, הוא לא היה אדם.

היידגר טוען טענה דומה לגבי הבית, אך בעוד לדידו עלינו ללמוד לשכון, שכן אדם יכול להיות בן-בלי-בית, אצל לוינס אין אפשרות כזו, כי האדם פונה אל העולם מתוך משכנו. לדידו של לוינס הבית הוא מרחב פנימי למחצה – לבית יש פנים אך זה אינו זהה לפנים של הסובייקט, האדם; הוא אמנם פנימי, אך יש לו פתחים וקשר לחוץ. הבית מקיף את האדם ויוצר מרחק מהטבע. העולם אינו קיים כדבר מה אובייקטיבי לפני הבית והמשכן; הבית הוא זה שיוצר את האובייקטים, מתווך ומאפשר את הופעתם. תפקידו הראשוני של הבית הוא שבירת היסודי, דהיינו הטבע, ופתיחת מקום ליחס אדם-עולם. ניתוח זה של היומיום מעמיד את הבית בקדימות אונטולוגית כמאפשר לאובייקטים להופיע. זאת בשונה מתיאור המקום והבית אצל היידגר, שבו הם חלק ממארג אינסטרומנטלי. אם כן, אצל לוינס הבית משמש מבואה לסובייקט.

ההבדל בין היידגר ולוינס בנקודות הפתיחה מצביע גם על ההמשך; כאשר היידגר מתאר את היומיום, הוא מראה כי לאובייקטים ולמשמעותם בעולם יש ערך שימושי, אינסטרומנטלי. הדברים, כמו גם אפשרויות הקיום של האדם, משתייכים לרובד משמעות ציבורי ובלשונו של היידגר ל"מישהו סתמי" (das Man). תלותו של ההיות-כאן במערך אינסטרומנטלי זה ממחישה עד כמה הוא לכוד במערכת אנונימית שאינה מכירה בהיבט האישי. הסובייקט, האדם, הולך אצלו לאיבוד במארג האינסטרומנטלי; הוא מאבד את ייחודיותו במשטר דיקטטורי של "מישהו סתמי", ומכאן שעליו למצוא עצמיות אותנטית.¹⁰

אין להבין מכאן כאילו "העצמי" הוא אותנטי מלכתחילה, בניגוד ל"הם" שאינם אותנטיים. "העצמי" בהתנהלותו היומיומית אינו אותנטי, דבר הנובע מכך שהוא "מושלך" לעולם שבו מצבים, מוסדות חברתיים ומשמעויות שונות מקורם בפעילות ובפרשנות שנקבעה

לאורך ההיסטוריה על ידי אחרים שלא הוא כונן אותם והם אינם ביטוי לעצמיותו.

לוינס פותח את חקירתו בתיאור התהוות הסובייקט מתוך העולם האנונימי תוך בניית ביתו, ומצביע על תהליך שדרכו הוא מכונן את עצמיותו. פתיחה זו מובילה לממד האתי. לוינס טוען כי האגואיזם הוא תנאי לקיום אתיקה, מפני שהאגואיזם מעיד על היפרדותו של הסובייקט, האדם, מהקיום ההיולי המוחק את ההבדלים, את האחרות. רק כאשר נפתח בסובייקט המרחב הפנימי יכול האחר להתגלות כאחר. התנאי לאתיקה אצל לוינס הוא הבדל בין האני לאחר – האחרות של האחר.

לוינס מציע חלופה להבנת מושג הבית למול הגישה הנוסטלגית והטכנולוגית. התפיסה הטכנולוגית הרואה בבית מכשיר הביאה לדבריו לתחושת ניכור אצל האדם המודרני ובעקבותיה פנה האדם לנוסטלגיה, לעבר רחוק שבו החיים בעולם היו אורגניים. עמדה זו העדיפה את הבית הכפרי המשולב בטבע על פני הבית העירוני, ובהקשר זה התייחס נורברג-שולץ, בעקבות היידגר, לצורות בנייה ארכאיות כאל ארכיטקטורה נכונה, עמדה שרווחה בתיאוריה הארכיטקטונית מאז שנות השבעים של המאה העשרים,¹¹ בעוד העמדה הפוסטמודרנית תפסה את האדם כבן-בלי-בית והשלימה עם הניכור המודרני.

אצל לוינס מושג הבית עובר כאמור שינוי מגישה הרואה בו חוליה מקשרת לעולם העבר לגישה הרואה בו דבר מה שעוטף את האדם ומבטיח לו נפרדות. הבית מבטיח לאדם קיום אינטימי לא כחלק מהעולם אך גם לא בדיוק אל מול העולם או מחוצה לו. הבית מבנה את מצבו האמביוולנטי של האדם כהיות בעולם ובה בעת היות נפרד ממנו. הבית מאפשר אזור ביניים המפריד את האדם מהתמזגות עם הטבע מחד גיסא, אך מאפשר יציאה וכניסה ממנו מאידך גיסא. שחרור הבית ממושג המקום מאפשר פנייה אל החוץ, לעבר האחר. ה"דלת", שהיא פתוחה וסגורה בעת ובעונה אחת, שייכת לבית, למצב הדו-משמעי של היות בה בעת בחוץ ובפנים. הבית שייך לעולם, אך גם מופרד ממנו;

הבית הוא אקס־טריטוריה, הרחבה של פנימיות הסובייקט כלפי חוץ וכלפי אחרותו של הזולת.

הספר דן באפשרות הטמונה בפנומנולוגיה לחשוף יסודות תיאורטיים בהבנת האובייקט הארכיטקטוני תוך בחינתו כמופיע במרחב הופעה אתית. האובייקט הארכיטקטוני נבחן בתוך הקשרים שונים של אחריות וקשב לשונות ולייחודיות של העולם. אצל שני ההוגים ניתן לזהות את הממד האתי, אך בעוד היידגר מאמץ את האתיקה רק כלפי העולם, אצל לוינס האתיקה היא בין האני לאחר. הייחודיות והשונות מומשגים בספר לאור הפנים־חוץ האינטימיים והציבוריים של הקיום בבית, בעולם, ונוכחותה התמידית של אחרות קיצונית בחיינו, אחרותו של האדם האחר. במילים אחרות, השיבה אל הפנומנולוגיה מפרספקטיבה אתית פותחת אפשרויות רפלקטיביות ושיח תיאורטי הנותן ביטוי לסובייקט המעורב בסיטואציה האנושית.

המפגש שאני מזמנת בין היידגר לבין לוינס הוא מפגש בין מורה לתלמיד, בין פנומנולוגיה אונטולוגית לבין ניסיון לצאת מתוך הפנומנולוגיה למרחב אתי המבוסס על הבנה של מושג ה"אחר". לעיתים נראה כי הביקורת של לוינס היא חלופה למחשבה ההיידגרית, ולעיתים נראה שהוא אינו מצליח לחרוג ממנה. הדיאלוג ביניהם מרתק וכלל לא פשוט. הוא מורה, לדעתי, על קרבה וגם על הריחוק בין תלמיד למורה, בין פילוסוף יהודי דתי לבין אחד מחשובי הפילוסופיה המערבית שהיה חבר במפלגה הנאצית. דיאלוג ביניהם צופן בחובו פיתוי לבחור באחד הצדדים. האופציה שאני מנסה להעלות נמצאת בתנועה מהיידגר ללוינס. נורברג־שולץ קשור לקריאתו של היידגר בתוך שדה הארכיטקטורה, ובמובן זה הוא קול במחשבה ההיידגרית, בעוד אני דנה בבעייתיות של מושג השתכנות אצל היידגר דרך ביקורתו של לוינס. דומה שמתוך הדיאלוג ביניהם האתגר הוא להבין את המושג השתכנות כאירוע המאפשר הן ממד פואטי והן פתיחות לאחר. הבנה כזו משמרת את המתח הבלתי פתיר בין שתי האפשרויות.

בחלקו הראשון של הספר נבחנות הגותו של נורברג-שולץ ותובנותיו הפנומנולוגיות בארכיטקטורה, בעיקר בהתייחסותו למושג **מקום**. בחלק זה שני פרקים הנעים בין קריאה בכתבי היידגר להגותו של נורברג-שולץ. הפרק הראשון – **בין חלל אובייקטיבי לחלל קיומי** – מתמקד במחשבתו של היידגר ובהבחנתו בין שני סוגים של חללים: חלל מופשט ואובייקטיבי שהוא תוצר של תפיסת העולם המודרנית, של ההשתלטות המדעית של האדם על הטבע, או של רפלקסיה תיאורטית, וחלל קיומי אותו הוא מכנה "מקום", הנגזר מדרכי קיומו של האדם בעולם; הפרק השני – **המקום כגילוי פואטי** – מתמקד בתיאוריה של נורברג-שולץ באשר לרוח המקום, לצד ניתוחו של היידגר את יצירת האמנות כמבססת חוויית מקום פואטית. נבחנת בו חוויית ההשתכנות באמצעות מושג המקום הנגזר, על פי היידגר, מ"היות האדם בעולם" מתוך טיפוח, דאגה והענקת משמעות.

חלקו השני של הספר מציע קריאה ביקורתית בהגותו של נורברג-שולץ. הפרק השלישי – **שלוש דרכים להבנת מקום** – חזרה לקריאה בהיידגר – מנתח סוגיות הנוגעות לחוויית המקום וההשתכנות שלטענתי הוחמצו בפרשנותו של נורברג-שולץ בשל נטייתו להעדיף חוויית מקום הרמונית. על מנת לשחזר את המורכבות והרלוונטיות של מחשבת היידגר בחרתי להתמקד בשלושה היבטים מתוך כתביו המאוחרים: "להישאר בחוסר שם", מושג ההשתכנות: הישארות במקום עימות, והמקום כהתרחשות של אמת, כאלתיאה.

הפרק הרביעי – **האופק הנוסטלגי של שאלת המקום** – מתחקה אחר ביקורות שנמתחו על הגותו של נורברג-שולץ ובעקיפין על זו של היידגר, שהופנו כלפי נטיותיהם להדגיש אידיאלים קלסיים של אחדות ותפיסות מקבעות של זהות ביחס למקום קהילתי ושורשי.

חלקו השלישי של הספר מוקדש להגותו של לוינס ומציג כלים חלופיים לקריאת המרחב הארכיטקטוני, שבמרכזו הממד האתי של הסובייקטיביות, ההיות בבית ובמקום. הפרק החמישי – **סובייקטיביות והשתכנות** – עניינו הביקורת של לוינס את הסובייקט העומד במרכז המסורת הפילוסופית שאינו מותיר מקום לאחרות, ובחלופה שהוא מציע על מנת לאפשר את פתיחת הפילוסופיה לאחרות אינסופית המכונה בפיו "היחס אל האחר". לאור ביקורת זו נבחנות בפרק שתי

תנועות: הראשונה היא תנועתה של המטפיזיקה המסורתית החוזרת אל עצמה, שהיא תנועה של "שיבה הביתה". התנועה השנייה היא התנועה הפונה החוצה אל אחרות רדיקלית, אל עבר האינסוף. הפרק השישי – **הבית במשנתו של לוינס** – בוחן ממדים המשמשים את לוינס להגדרת הבית וחויית ההשתכנות בכלל, ואת התנועה מקיום אנונימי לקיום אינטימי בפרט. מנוסחת בו הבנת הבית כמעטפת דו-משמעית החורגת מאפיונים אינסטרומנטליים, מבססת את קיום הסובייקט ומובנית באנלוגיה אליו כטווח המצוי בין הפרטי לציבורי. בפרק השביעי שבחלקו האחרון של הספר – **בית והשתכנות** – ובאחרית דבר, נדונות השלכות הגותם של היידגר ושל לוינס על השיח הארכיטקטוני תוך בחינת היחסים בין מעמדם ומקומם של המקום והבית לבין הממד האתי בקיום האנושי.